

Роман Орищенко

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Україна*

**БІЛЬШОВИЦЬКИЙ РЕЖИМ
ЯК ЧИННИК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗМІНИ
СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
(1920-і – ПОЧАТОК 1930-х рр.)
(НА ЗАСАДАХ ПАРАДИГМИ ДЖ. СКОТТА)**

Roman Oryshchenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

**THE BOLSHEVIK REGIME AS A FACTOR
OF REVOLUTIONARY CHANGE OF CONSCIOUSNESS
OF UKRANIAN PEASANTS IN THE 1920s-BEGINNING
OF THE 1930s. (BASED ON THE PARADIGM BY J. SCOTT)**

The political factor of Stalin's regime industrial society as a means of destruction of the traditional self-consciousness of Ukrainian peasants in the 1920-30s is researched in this article. Based on the new works of the Ukrainian experts on rural studies, British expert Andrew Wilson, and first and foremost US scientist James Scott, the author follows four aspects of the political influence that caused a comparatively big change of the rural inhabitants' consciousness. According to the term by J. Scott, the experience of the implementation of the high modernism was unnatural for the Ukrainian village, in particular, because it ignored such an important aspect as the religiosity of people, which was able to evolve but not necessarily disappear.

Keywords: peasants, consciousness, religiosity, politics, Bolshevism, regime, high modernism.

У статті «Зараження комунізмом як чинник ліквідації традиційної релігійності українського селянства (1917 – початок 1930-х рр.)», що побачила світ в останньому номері «Вісника Черкаського університету» (2018, серія Історичні науки), автор уже торкнувся проблеми, яку з погляду затребуваного сьогодні пізнавального інтересу виправдано окреслювати дещо ширше – як модернізацію традиційної селянської свідомості. Тобто йдеться про той спосіб світосприйняття та мислення, який дістався сільським людям ХХ ст. від дідів/батьків, що мешкали в ХІХ ст., в умовах ще загалом аграрного суспільства. І хоча протягом пореформених десятиліть (після Великої реформи 1861) він зустрівся з досить серйозними викликами, зазнав достатньо складної еволюції, проте до встановлення більшовицького режиму в 1917 р. (фактично на початку 1920-х рр.) не втратив своєї ключової історичної властивості – традиційності. Серед нових викликів варто виокремити такі аспекти трансформації як зростання залежності від грошового чинника, активізація соціальної мобільності та пошуків духовної (релігійної) досконалості. Останній із названих аспектів виражався в зростанні вимог до моралі церковнослужителів, переході частини селян у протестантизм. Однак роль справжнього руйнівника традиційної релігійності випало відіграти політичному чиннику, причому на тій стадії історичного розвитку, коли він сам як би потрапив у «залежність» до індустріального суспільства. На наш погляд, якісний аналіз цих явищ/процесів, їхньої взаємозалежності зробив Джеймс Скотт, який виконав цю роботу на прикладах краху «деяких великих утопічних соціальних проектів ХХ ст.»¹.

Варто зауважити, що науковці-гуманітарії неодноразово намагалися прояснити трансформацію селян у культурно інакшу історичну якість. Дещо для цього зробили радянські

¹ Скотт, Дж. (2005). *Благими намереннями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни*. Пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. Москва: Университетская книга, 20.

дослідники, інтерпретаційні моделі яких, проте, надто сильно залежали від «класової теорії», тому їхні трактування носили однобокий, категорично-безкомпромісний із погляду методологічних засад характер. Не дивно, що з часом ті моделі набули видимих ознак теологічного звучання.

В українській історіографії пострадянської доби проблема не отримала належного розвитку. Причиною була відсутність продуктивних теоретико-методологічних підходів, які відкривали б шлях до розуміння складних соціокультурних процесів і комунікативних практик. Інакше кажучи, у цей період українські історики ще не працювали в площині синтез-зв'язків між «традицією» та «модерном»; апелюючи до модного тоді міждисциплінарного підходу, вони задовольнялися здебільшого аналізом «культурно чистих» дослідницьких просторів¹.

Серед сучасних дослідників варто назвати українського історика Ю. Присяжнюка, якому належить цінна методологічна заувага про те, що й на початку ХХ ст. селянство залишалося «переважно в полоні патріархальних устоїв і цінностей, що означало, по-перше, потенційну можливість кількох варіантів подальшого національного самовираження, по-друге, попередню відмову у стовідсотковій вірності будь-якому із них»².

Окремо потрібно зупинитися на інтерпретації проблеми британським істориком Ендрю Вілсоном, насамперед щодо його трактування модернізації українського села першої половини ХХ ст., з наданням пріоритету подіям 1920-х та 1930-х років. До інтелектуальних здобутків Вілсона треба віднести той факт, що він, лишивши (попри серйозну критику) політичний чинник визначальним для пояснення процесів на селі, надав йому помітно інакшого значення, аніж у радянських істориків: окрім видимого зміщення акцентів на культурно-антропологічний аспект, «відав належне» реально існуючим у першій третині ХХ ст. перспективам творення українізованого суспільства (нації)³.

Однак проблема залишається невисвітленою в тому концептуальному звучанні, як її прийнято формулювати, керуючись можливостями сучасної гуманітаристики.

Мета нашої розвідки полягає в спробі з'ясувати релігійний аспект свідомості тієї «обраної історією» версії трансформації українських селян Наддніпрянщини, котра випала на їхню долю у зв'язку з політикою більшовицького режиму в період формування та утвердження тоталітарного сталінського режиму. Методологічною основою виступає вчення про так званій «високий модернізм», як його концептуально представлено в працях американського селянознавця Джеймса Скотта.

На тлі численних зіткнень етнічних груп, релігійних і мовних світових громад (спільнот), які він тривалий час досліджував, згаданий тут Дж. Скотт виокремив ті з них, які вважав найтрагічнішими «соціальними проектами держави»⁴. На його переконання, до таких результатів спричинив збіг, поєднання щонайменше чотирьох чинників.

Перший найбільш очевидний – адміністративне завзяття чиновників, які прагнули «впорядкувати природу й суспільство». Очевидно, це було настільки універсальне явище, що Скотт не наважився спростувати його, перетворювати на «сегмент сучасної диктатури», навіть більше, учений репрезентував його як «нічим не примітний інструмент сучасного управління державою», сукупно з концепцією громадянства в умовах соціального добробуту. Проте це не завадило йому розгледіти в ньому інший потенціал, а саме: «політику ув'язнення небажаних меншин у концтабори»⁵.

Другий чинник – «надмірно мускулиста версія віри в науково-технічний прогрес, розширення виробництва, зростання задоволення людських потреб, панування над природою (включно з людською) і, головне, у раціональність проекту соціального порядку, виведеного з наукового розуміння природних законів»⁶. Скотт назвав цю рису «ідеологією високого модернізму». Тобто визначив її як такий собі побіжний (а в соціальному відношенні – вкрай болючий) безпрецедентний

¹ Масненко, В. (2001). *Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)*. Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2.

² Цитовано з виступу професора Ю. Присяжнюка на Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 2013 р.).

³ Wilson, A. (2000). *The Ukrainians: Unexpected Nation*. Yale University Press, 149-150.

⁴ Скотт, Дж. (2005). *Благими намереннями государства*. Москва: Университетская книга, 20.

⁵ Скотт, Дж. (2005). *Благими намереннями государства*. Москва: Университетская книга, 21.

⁶ Там само.

продукт прогресу науки й промисловості, сутність якого в утопічній вірі в безмежних можливостях підкорення природи та проектування життєдіяльності людини, згідно з «заданими параметрами оптимізації». Насамперед на Заході, адже зрозуміло, що на Сході (європейському) він мав свої принципові відмінності та потребував окремого методологічного підґрунтя.

Зазвичай історики стверджують, що Ленін, Сталін, їхнє оточення максимально політизували суспільні процеси, підпорядкували назрілі завдання їхнього розвитку соціальній інженерії, яка була такою привабливою в добу індустріального суспільства та тоталітаризму. Тепер цю проблему варто уявляти дещо ширше. Адже важко не погодитися з думкою, що «в ленінському високому модернізмі сильний історичний відгук знайшло те, що Ричард Стайтс називає «адміністративним утопізмом» російського самодержавства та його радників у XVIII і XIX ст. Це виявилось в спадковості систем організації населення (кріпаки, солдати, робітники, чиновники), у роботі установ, «заснованих на ієрархії, дисципліні, регламентації, строгому порядку, раціональному плануванні, упорядкуванні навколишнього середовища та рівнів добробуту»¹.

Усе зазначене посилювалося загальним для всіх, надто патріархальних за характером спільнот ідеологічним чинником – вірою. Причому вірою «некритичною, нескептичною й, відповідно, ненауково оптимістичною стосовно можливостей усеохватного планування людського розселення та виробництва»². Це відбувалося тому, що носії високого модернізму – більшовицькі вожді, чиновники, уповноважені режиму в різних сферах інтелектуальної діяльності сприймали інтереси як віру, а до віри ставилися як до інтересів. Виходило так, що форми життєдіяльності (планування тощо), політичні уподобання та релігійні вірування співпадали й тому втрачалася сакральність Божественного, небесного, потойбічного, ірраціонального, містичного як чогось якісно відмінного від буденного. На їхнє місце приходила віра як соціальний результат зусиль «проектувальників», водночас приватний інтерес учених, архітекторів, техніків, механіків/механізаторів. Але, на відміну від Заходу, і то не завжди, європейський Схід сприймав ці відмінності за сакраментальні (ритуальні). Тому високий модернізм по суті став своєрідною альтернативною релігією традиційному віросповіданню.

Імпульс до таких змін селянство отримало від радикального (диктаторського) політичного режиму, який встановився на теренах колишньої Російської імперії внаслідок Жовтневого перевороту 1917 року. Як справедливо зазначають дослідники історії села Охматова Жашківського району Черкаської області, «1917 рік видав гасла (найголовніші його заклики): «Гуляй, Ваня, Бога нет!»; «Грабуй награбоване!» Людині інколи хочеться оскотинітись і, якщо трапляється така нагода, вона це робить. А тут ці гасла, така нагода. Правда зверху, звичайно для тих, хто ждав. Ну що ж, якщо в цьому істина, а їх невпинно в цьому переконували – тоді і справді – Гуляй, Ваня! І Ваня почав гуляти»³.

Тут доцільно зупинитися на третьому чиннику, як його формулює та виокремлює Дж. Скотт. Тим більше, що його роль виявилася спроможною набувати вирішального значення в багатьох пізнавальних конотаціях. Власне з цього моменту і можна було б починати аналіз заявленої проблеми, але такий підхід означав би невиправдану спрощеність, оскільки в цьому разі зникли б (було б мінімізоване) вкрай важливе для нашого розуміння проблеми історичне тло. Інакше кажучи, авторитаризм XX ст. виглядав би напрочуд штучним, а отже, «епістемологічно змертвілим» інтелектуальним продуктом. Якраз гама зв'язків, яка «ріднить» авторитарний режим із реаліями індустріального (модернізаційного) суспільства, створює ґрунт для адекватного розуміння змін у свідомості людей.

Отже, третій чинник (елемент) – «це авторитарна держава, яка бажає і спроможна використовувати всю свою владу, аби впровадити в життя... (більшовицькі та ін. – Р. О.) високомодерністські проекти. Найбільш сприятливий для цього час – війни, революції, депресії та боротьба за національне визволення. У таких ситуаціях надзвичайні обставини сприяють узурпації надзвичайних повноважень та часто делегітимізують попередній режим. Для цих періодів характерно, що до влади приходять такі еліти, які зрікаються минулого та пропонують людям

¹ Там само, 308.

² Там само, 21.

³ Бекало, М.М., Горошко, С.І., Кравченко, А.В., Махиня, Г.С. (2017). *Охматів. Минуле і сьогодення. Нариси, наукові статті, відомості, довідки, спогади, документи і матеріали*. Жашків: С. І. Горошко, 285.

революційні проекти»¹. Аналіз подій та процесів 1920-х рр. переконливо засвідчує майже цілковиту відповідність запропонованої Дж. Скоттом характеристики суспільним реаліям наддніпрянського села 1920-х років. Навіть більше, складається враження, що визнаний представник модерного селянознавства писав свої твори, спираючись саме на український історичний досвід, хоча добре відомо – його вистачало в практиці осмислення і суспільного розвитку західних країн, і схожих процесів у «всьому світу»².

Про саме такі характеристики українського «непівського» та «постнепівського» села свідчать наступні міркування ще одного значного селянознавця сучасності – Теодора Шаніна: схильність до «менеджеріального спрощення рішень», деперсоналізація суб'єктів управління (гасло Сталіна «кадри вирішують усе» означало виключно політико-кон'юнктурний аспект, адже синхронно впроваджувався інший, по суті альтернативний принцип «незамінних людей не буває»), небачене зростання бюрократії, яка на стадії зародження «випалювала» спонтанні вияви соціального життя³.

У контексті вищезазначеного, чи варто тут зайве нагадувати, з якою ненавистю та небаченою жорстокістю більшовики руйнували «світ насилля» на селі, тобто дореволюційний устрій, який історики вважають усе тим же традиційним суспільством, щоправда, з помітними «пореформеними» змінами, які особливо відчутними були в перші десятиліття ХХ століття. Керуючись політичними мотивами, вони послідовно й наполегливо боролися проти «пережитків феодалізму» та «вроджених недоліків капіталізму», а десь і раділи, коли ті «пережитки» давали їм нагоду зберегти й зміцнити свою політичну владу, кажучи мовою вождя Леніна, «союз робітничого класу й селянства»⁴.

Безперечно, що особливе місце в історичному протистоянні влади й народу (селянства) належало сфері свідомості. Вожді та апологети режиму розуміли це досить добре. Власне тому й спрямовували свої кращі пропагандистсько-агітаційні сили на цей фронт протистояння.

Щоб радянлізувати українське село, його мешканців, потрібна була тоталітарна політика. Репресії проти окремих «ворогів комунізму» не могли принести бажаного результату. Затребувана була всеохоплююча перманентна система впливу на соціум. Виходець із селянського середовища Дмитро Гойченко, якому випало побувати в різних, навіть протилежних за значенням іпостасях – від віруючого селянина до атеїста, уповноваженого режиму – зазначав, що для зміни світоглядних переконань було залучено «найжорстокішу та нелюдську війну більшовицької влади проти народу, яка розпочалася ще в період воєнного комунізму, але вимушено перервана з метою перепочинку»⁵.

Наприкінці 1920-х рр., коли режим помітно зміцнив свою владу над суспільством, «паралізував будь-яку можливість серйозного спротиву народу та достатньо обплутав всю країну павутиною ДПУ», він розпочав «мільйонні маси селян проти їхньої волі заганяти, як худобу, за допомогою жорстокого терору в (колгоспне. – Р. О.) ярмо»⁶. Надумана класова боротьба проти «ворогів комунізму» не могла радикально змінити свідомість селянства; таку перспективу давала боротьба на порівняно вищому рівні тотальності – проти «ворогів народу». До початку 1930-х рр. у сільських людей «...спочатку забрали Бога невидимого – закрили, поруйнували церкви, попалили ікони. Потім відібрали Бога видимого – хліб («Хліб – це тіло Моє, хто споживає його матиме життя вічне»)⁷.

Автор має підстави вважати, що саме політика колективізації, «ліквідації куркуля як класу» (інакше кажучи, політика «великого перелому» на селі), Голодомору 1932/1933 рр. послугувала тим чинником, який зруйнував традиційну свідомість, відповідну їй релігійність селянства. У роки тих, раніше небачених пертурбацій, коли селяни були поставлені на/за межу фізичного існування, вони насамперед мали відчувати й усвідомлювати нову, комуністичну мораль: «жорстоке знущання, пограння будь-якої, навіть найпростішої з усіх людської гідності, топтання його душі...»⁸. Хто в таких умовах лишався байдужим до настільки жахливих зlodіянь? На думку Д. Гойченка, «лише

¹ Скотт, Дж. (2005). Благими намереннями государства. Москва: Университетская книга, 22–23.

² Там само, VI.

³ Там само.

⁴ Ленін, В. (1947). *Про кооперацію. Вибрані твори у двох томах*. Київ: Укр. вид-во політ. літ-ри, 775-776.

⁵ Гойченко, Д. (2012). *Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля*. Киев: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 42.

⁶ Там само.

⁷ Wilson, A. (2000). *The Ukrainians: Unexpected Nation*. Yale University Press, 288.

⁸ Гойченко, Д. (2012). *Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля*. Киев: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 42.

найбільші негідники та цілком засліплені фанатики»¹. Тому й не дивно, що «недомучених голодом (селян. – Р. О.) добивали як собак... Мало що було людського... – це вже були істоти. Боже попіралось, Боже затоптувалось...»².

Такою ж мірою «конструктивним» для творення інтерпретаційних моделей тлумачення процесу революційного оновлення релігійності є четвертий чинник, запропонований Дж. Скоттом, і оцінку якого почасті вже дано вище. Ідеться про «обезсилене громадянське суспільство, неспроможне чинити спротив» планам високого модернізму³. Очевидно, що термін «громадянське суспільство» тут треба розуміти з певним умістом запозичення. Адже мова йде за локалізовану в часі й просторі сукупність структур, які притаманні виключно селянському соціальному середовищу, а саме індивідуально-приватну, сімейно-родинну, конфесійну та громадсько-самоврядну сфери життя. Логічно також, що такий обмежений соціальний устрій надто схематичний – він ігнорує суттєві риси повсякденної реальності, соціального устрою села, який функціонував за власними алгоритмами й логікою.

Селянству, яке ми для зручності ідентифікації називаємо «українським», тривалий історичний період доводилося жити, взаємодіяти та протидіяти, ховаючись за «масками», притаманними йому ритуалам і культурі⁴. Однак політика більшовиків виявилася надто потужним руйнівником його внутрішнього світу. Настільки могутнім, що спромоглася не тільки серйозно підважити, а й «знищити протилежну сторону»⁵. Принаймні виклик було кинуте тій царині буття, про яку все попереднє життя прийнято було говорити пошепки, а тепер, як ми переконалися, – у повний голос.

Автор спробував уявити, збагнути та простежити, чому попервах добре задумана на етапі мрій, на рівні ідей більшовицька система покращення умов людського (селянського) існування завершилася такими жорстокими результатами й наслідками. Комуністичний експеримент-пертурбація супроводжувався оновленням свідомості, що означало радикальну зміну світосприйняття та світорозуміння людей, визнання чого дає нам підстави вести мову про культурну революцію на селі в ідеологічній, пропагандистсько-просвітницькій площині, а водночас про перманентні потрясіння (стресогенез) морально-психологічного характеру. Сукупно це суттєво підважує усталене в історіографії та дидактичній літературі загальне бачення історії українського (наддніпрянського) села 1920-х – початку 1930-х рр., як нібито мирного «непівського» періоду, який був перерваний новою війною. Досвід високого модернізму (до найкращих його запроваджувачів належав В. Ленін) виявився неприродним для модернізації українського села, у тому числі тому, що в ньому більшовики проігнорували такий важливий чинник традиційного аграрного устрою як релігійні уявлення, що були спроможними еволюціонувати й надалі.

References:

1. Gojchenko, D. (2012). *Krasnyj apokalipsis: skvoz' raskulachivanie i golodomor. Memuary svidetelja* [Red apocalypse: through dekulakization and famine. Memoirs of a Witness]. Kyiv: A-ba-ba-ga-la-ma-ga. [in Russian].
2. Lenin, V. (1947). *Pro kooperaciyu. Vybrani tvory u dvoh tomah* [About co-operation Selected works in two volumes]. Kyiv: Ukr. vyd-vo polit. lit-ry, II. [in Ukrainian].
3. Masnenko, V. (2001). *Istorychna dumka ta naciotvorennya v Ukrayini (kinecz XIX – persha tretyna XX st.)* [Historical thought and nationalization in Ukraine (end of the nineteenth – first third of the twentieth century)]. Kyiv; Cherkasy: Vidlunnya-Plus. [in Ukrainian].
4. Bekalo, M.M., Horoshko, S.I., Kravchenko, A.V., Makhynya, H.YE. (2017). *Okhmativ. Mynule i s'ohodennya. Narysy, naukovi statti, vidomosti, dovidky, spohady, dokumenty i materialy*. [The Okhmativ. Past and present. Essays, scientific articles, information, references, memoirs, documents and materials]. Zhashkiv: S.I. Horoshko. [in Ukrainian].
5. Skott, Dzh. (2005). *Blagimi namerenijami gosudarstva. Pochemu i kak provalivalis' proekty uluchshenija uslovij chelovecheskoj zhizni* [Good intentions of the state. Why and how failed projects to improve the human condition]. Moscow: Universitetskaja kniga. [in Russian].
6. Wilson, A. (2000). *The Ukrainians: Unexpected Nation*. Yale University Press. [in English].

¹ Там само.

² Бекало, М.М., Горошко, С.І., Кравченко, А.В., Махinya, Г.Є. (2017). *Охматів. Минуле і сьогодення. Нариси, наукові статті, відомості, довідки, спогади, документи і матеріали*. Жашків: С. І. Горошко, 288.

³ Скотт, Дж. (2005). *Благими намерениями государства*. Москва: Университетская книга, 568.

⁴ Там само.

⁵ Там само.